

ПРАВЕН ДИЈАЛОГ

Јуни 2020

Бр. 21

Институт за човекови права

ПРАВЕН ДИЈАЛОГ БР.21

ISSN: 1857-7644

Издавач:

Здружение на граѓани Институт за човекови права Скопје

За издавачот:

Маргарита Цаца Николовска

Главен и одговорен уредник:

Манчо Митевски

Заменик на главниот и одговорен уредник:

д-р Весна Стефановска

Лектор:

Татјана Стојановска

Графички дизајн:

Филомена Дода

Контакт:

Институт за човекови права

www.ihr.org.mk

ihr@ihr.org.mk

Контакт адреса:

бул. Партизански одреди бр. 23/1-5

седиште: Киро Крстевски Платник 11-2/17

Скопје, 1000, Северна Македонија

Скопје, јуни 2020 година

Написите се авторски трудови и не секогаш ги изразуваат ставовите на Институтот за човекови права. Сите права се заштитени. Ниту еден дел од ова издание не смее да биде пренесуван, копиран или објавуван без согласност на издавачот.

СОДРЖИНА

Едиторијал	5
Некои актуелни прашања за статусот на судиите низ призмата на праксата на Европскиот суд за човекови права – Наташа Габер - Дамјановска	6
Правото на одбрана како претпоставка за признавање странски судски одлуки преку призмата на Европскиот суд за човекови права – предметот: <i>Avotiņš v. Latvia</i> – Мирјана Ристовска	24
Заштита на правото на здрава животна средина низ праксата на Европскиот суд за човекови права – Вероника Газепова и Наташа Донева	34
Дерогација на човековите права и слободи за време на вонредна состојба – член 15 од ЕКЧП и праксата на ЕСЧП – Атанас Аврамов	41
Улогата на Уставниот на Република Северна Македонија како контролор на уставноста и законитоста во време на вонредна состојба – Маја Стојаноска	49
Теории за правната природа на граѓанското субјективно право и нивна рефлексивност врз теориите за правната природа на правото на правната заштита во граѓанската постапка – Дијана Ѓорѓиева и Зорица Стоилева	60
Правосилноста на судските одлуки во функција на остварување на правната сигурност и принципот на владеење на правото – Анета Бошковска	71
Феноменолошки аспекти на внатрешната трговија со луѓе во Република Северна Македонија – Нада Донева	80
Обврските на купувачот во домашното право – Ангела Ристевска и Младен Караџовски	91
Местото и улогата на заштитникот на човековите права и слободи на Црна Гора – Светлана Вељановска	99

ЗАШТИТА НА ПРАВОТО НА ЗДРАВА ЖИВОТНА СРЕДИНА НИЗ ПРАКСАТА НА ЕВРОПСКИОТ СУД ЗА ЧОВЕКОВИ ПРАВА

Иако може да се утврди дека правото на здрава животна средина е инкорпорирано во ЕКЧП, сепак во иднина треба да се вложат поголеми напори ова право да се издвои како посебно, односно само по себе да биде дел од Конвенцијата.

ВЕРОНИКА ГАЗЕПОВА – НАТАША ДОНЕВА

АПСТРАКТ

Одржувањето на здрава животна средина претставува еден од гигантските предизвици на 21 век. Состојбата во која таа се наоѓа со години, го нарушува целиот екосистем на планетата Земја. Во контекст на ова зборуваат најразлични извештаи на борците за заштита на животната средина, а кои постојано укажуваат на многубројни загадувачи на столбовите на природната средина, како нафта, хемикалии, отрови кои го уништуваат во целост нејзиното развивање. Меѓу позначајните се: атмосферско загадување, загадување на морињата, глобално затоплување и појава на озонски дупки, нуклеарни штети. Енормното загадување на животната средина датира уште со процесот на индустријализацијата, карактеристичен за минатиот век. Изградбата на фабриките, дополнително придонесе да се зголеми загаденоста и на морињата и на океаните. Последица на ова е повредата на основните човекови права.

Правото на здрава животна средина претставува признато право од најзначајните меѓународни документи. Наспроти многубројни дисциплини кои се правно признати, правото на здрава животна средина не е целосно признато и во теоријата постојат многу дилеми за неговиот статус. Иако дејствува пополека, ова право, сепак, е дел од Европската конвенција за заштита на човековите права и основни слободи (ЕКЧП). Од широката лепеза на пресуди на Европскиот суд за човекови права (ЕСЧП), може да се забележи дека ова право е индиректно имплементирано и се гарантира негова заштита со повеќе членови. Со текот на годините, заштитата на животната средина, добива се поголема улога и потребно е истата да биде целосно набљудувана.

Клучни зборови: Право на здрава животна средина, ЕКЧП, ЕСЧП, загадување, здравје.

ЧОВЕКОТ – НАЈГОЛЕМ ЗАГАДУВАЧ НА ЕКОСИСТЕМОТ

Животната средина е сè околу нас. Таа е темелот на едно здраво општество. Животната средина е човекот, флората и фауната. Животната средина ја дефинираат различни надворешни фактори без кои таа не може правилно да функционира. Нејзината структура се состои од водата, почвата, воздухот, биолошката разновидност и други природни богатства. Основните параметри на животната средина и екосистемот се светлината, температурата, водата, атмосферските гасови и јонизирачкото зрачење. Токму овие столбови на животната средина, со текот на годините се длабоко погодени и нивното функционирање е нарушено. Дополнително, развивањето на науката и технологијата, како и брзата индустријализација доведе до појава на постепено уништување на природните ресурси. Како најголем загадувач, во теоријата, се смета дека е човекот. Неговите активности доведуваат до загадување на животната средина, за кои се смета дека со години и децении ќе имаат последици. Пестицидите кои се користат во земјоделството, јагленот и другите суровини кои се користат во индустријата, нафтата од бродовите и употребата на други штетни и отровни материи ја повредуваат флората и фауната, како и целиот екосистем.

Голем број невладини организации во светот будно го набљудуваат загадувањето и постојано укажуваат на факторите на загадување. Загадувањето на водите генерално, меѓу кои и водата за пиење е еден од најголемите глобални проблеми со кој постојано се борат сите држави во светот. Уште во минатиот век, економски поразвиените земји успеале да направат одредена правна рамка со помош на која ќе се внимава на загадувањето, преку воведување прописи за ограничување на загадувањето на воздухот, почвата, водите, вклучително и количината на токсините кои се внесуваат во водите. Најголем проблем се јавил кај морињата со тесни премини, кај кои циркулацијата на вода е многу помала и потребно е многу време за истата да се регенерира. Праксата на сечење и уништување на шумите, како и согорувањето на нафта, кумур и природен гас ја зголемува можноста за загадување на воздухот, додека пестицидите во земјоделието ги уништуваат почвите. Паралелно на ова, со постоењето на ваквите активности се повредуваат и основните, фундаментални права на човекот.

Историски гледано, концепцијата за здрава животна средина започнува со Стокхолмската Декларација од 1972 година¹ со која се нагласува еколошки развој, подобрување на квалитетот на животот и намалување на заканите и ризиците по живот. Подоцна, во 1992 година е донесена Базелската конвенција за контрола на прекугранични движења на опасен отпад и нејзино отстранување,² чија што цел е обезбедување контрола на прекуграничното движење на опасен отпад, како и одговорност за штета настаната од таков опасен отпад. Од суштинско значење се и Декларацијата од Рио³ за животната средина и развој, Конвенцијата од 1982 година за поморско право,⁴ Конвенцијата за проценка на влијанието врз животната средина во прекуграничен контекст (ЕСПО Конвенција),⁵ Протоколот од Кјото за климатски промени,⁶ како и многубројни директиви донесени од страна на Европската унија за заштита на животната средина.

Да се зборува за правото на животна средина, а да не се зборува за принципите на меѓународното право за животна средина е невозможно. Постојат неколку принципи на меѓународното право, а кои се однесуваат на животната средина и кои се примарно средство за зајакнување на глобалната свест. Принцип за заедничко наследство и заеднички интерес на наследството, Принцип за превенција од штета настаната од штета врз животната средина, Принцип на претпазливост, Принцип на загадувач – плаќач, Принцип на недискриминација, Принцип на заеднички но различни одговорности, Принцип на меѓугенерациска еднаквост.

Во паралела со веќе споменатото е и повредата на право на здрава животна средина. Правото на здрава животна средина експлицитно не е наведено во Европската Конвенција за заштита на човекови права и основни слободи⁷, меѓутоа согласно богатата пракса на Судот, претставува дел од членот 8 кој предвидува заштита на правото на почитување на приватниот и семејниот живот. Во ЕКЧП, на некој начин се има имплементирано феноменот на т.н „еколошка правда“. Пред Судот се имаат најдено многу пресуди кои се однесуваат на повреда на членови на Конвенцијата, како резултат на загадување на животната средина, а кои спаѓаат во „еколошките случаи“.

Согласно праксата на Судот, најчесто повредувани членови од Европската конвенција за човекови права, а во врска со право на здрава животна средина се: членот 2, односно правото на живот, членот 6 или право на правична постапка, членот 8 – право на приватен и семеен живот, членот 10 слобода на изразување и членот 1 од Протоколот 1. Во поглед на членот 2, односно правото на живот, истиот овој член ги обврзува властите на државите – потписнички да се грижат за животот на нивните жалители. Иако за да се зборува за повреда на право од Конвенцијата, загадувањето треба да достигне одредено минимално ниво, сепак државите мораат да внимаваат со опасните активности, како нуклеарни централи, отпади, испуштање токсини од фабриките итн. Покрај главната обврска која произлегува од овој член, исто така, за државите е задолжително и воведување мерки при природни непогоди и опасни активности. Граѓаните мораат да имаат увид во работата на властите, во мерките и актите кои тие ги донесуваат, како и имаат право да се слушне нивното мислење. Еден случај со кој Судот ја потврдил обврската на државите да ги заштитуваат животите на нивните граѓани е *Oneryildiz v. Turkey*⁸ од 2004 година.

Во овој случај станува збор за експлозија на метан на општинско гѓуре, со што се предизвика смрт на 39 лица од еден кварт на Истанбул. Избувнал отпад и зафатил околу десет сиромашни живеалишта, вклучително и живеалиштето на апликантите. Судот истакнал дека позитивната

1 Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, или попозната како Стокхолмската Декларација е донесена на 16 ти Јуни 1972 година. Истата е достапна на: <http://webarchive.loc.gov/all/20150314024203/http%3A//www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid%3D97%26articleid%3D1503>

2 Базелската конвенција за контрола на прекугранични движења на опасен отпад и нивното отстранување, достапна на: <https://www.basel.int/Portals/4/Basel%20Convention/docs/text/BaselConventionText-e.pdf>

3 Декларацијата од Рио, достапна на: <http://webarchive.loc.gov/all/20150314024203/http%3A//www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid%3D97%26articleid%3D1503>

4 Конвенцијата за поморско право, достапна на: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf

5 ЕСПО Конвенцијата, достапна на: https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/eia/documents/legaltexts/Espoo_Convention_authentic_ENG.pdf

6 Кјото Протокол достапен на: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>

7 Европската Конвенција за човековите права и слободи, достапна на: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf

8 *Oneryildiz v. Turkey*, App. No 48939/99, 30.11.2004

обврска која произлегува за државите во насока на заштита на животот на граѓаните, од штети врз животната средина, е преземањето на соодветни чекори за заштита на животот на оние кои се во нивна надлежност. Оваа обврска кога е во прашање живот, е применлива *a fortiori* во индустриски загадувања и несреќи. Друг случај од праксата на Европскиот суд за човекови права е и *Budayeva and Others v. Russia*.⁹ Случајот се однесува на лизгање на земјиште кое довело до катастрофа во Тирнауз, руски град и ги загрози животите на жалителите, предизвикувајќи осум смртни случаи, меѓу кои и сопругот на еден од жалителите. Овде Судот утврди причинско – следична врска помеѓу смртта на жалителите и административните недостатоци за спроведување на евакуација и помош при итни случаи и катастрофи, при што државата ги изложила жалителите на „смртен ризик“. Судот уште еднаш потврдил повреда на овој член од Конвенцијата во поглед на процедуралните обврски кои произлегуваат за државите, односно дека турските власти не успеале навремено да постапат согласно нивните одговорности и пропаѓањето на зградите предизвикало смртни случаи.¹⁰ Имено, овде станува збор за смрт на членови од семејствата на жалителите, кои биле живи погребани под срушените згради, заради еден од најсмртоносните земјотреси кои се случиле во 1999 година во Турција. Зборувајќи за обврската на административна рамка за ефективно одвраќање од заканите за живот, Судот потврдил дека оваа обврска треба да се толкува во контекст на било каква активност, која по својата природа е опасна, а која може да го загрози правото од овој член.¹¹ Одговорноста на државата за заштита на животот, во случај на тешка повреда и смрт условува постоење на ефективен независен судски систем, заради овозможување на соодветно обесштетување.¹²

Членот 6 од Конвенцијата се однесува на правото на правична судска постапка. Иако не е пропишано, сепак под овој член спаѓа и правото за обраќање до суд. Ова право мора да вклучува и право да се дојде до судска одлука за предметот, а не само можност да се започне постапката.¹³ *Golder v. The United Kingdom*¹⁴ е случај во кој Судот има заземено став дека доколку не постои можност за започнување на постапката, гаранцијата за правично судење би немала поента. Инаку во овој случај, Голдер бил затвореник на кој му била одбиена дозволата за консултирање со адвокат од страна на Секторот за внатрешни работи, за покренување постапка за клевета против службеник во затворот. Во случајот *Okyay and Others v Turkey*,¹⁵ Судот утврдил дека спорот треба да биде реален и озбилен и исто така да се однесува не само на некое спорно право, туку и за начинот на уживање на истото. Имено, овде апликантите се жалеле на повреда на ст.1 од членот 6 за правото на правично судење, затоа што не добиле никаков одговор од надлежните органи, а во врска со запирање на работа на термоелектрана. Правото да се покрене постапка пред суд за граѓански предмет, како и правото за пристап кон судска заштита е потврдено со предметот *Baka v Hungary*,¹⁶ каде станува збор за господинот Бака кој се жалел дека немал пристап до судска заштита согласно ставот 1 на членот 6. Имено, овој господин бил судија во ЕСЧП цели седумнаесет години, а по враќањето во Унгарија бил избран за претседател на Врховниот суд на Унгарија од страна на Парламентот. Судот во случајот *Karin Andersson and Others v. Sweden*¹⁷ утврдил повреда на ставот 1 од членот 6 затоа што жалителите во ниту еден момент од постапката пред домашните органи да добијат судски преглед на одлуките од надлежните органи, вклучувајќи и за прашањето дали локацијата на железницата ги повредила нивните права како сопственици на имотот.

Членот 8 од Конвенцијата¹⁸ предвидува во ставот 1 дека секој има право на почитување на неговиот приватен и семеен живот, домот и преписката. Иако експлицитно не е наведено, од широката лепеза на пресуди може да се заклучи дека правото на здравје потпаѓа токму под овој член. Судот во неколку пресуди утврдил дека здравата животна средина е едно од фундаменталните права потврдени од различни универзални документи. Овој член во својата длабока

9 *Budayeva and Others v. Russia*, judgment of 22.03.2008, p.135

10 *M. Özel and Others v. Turkey* (App. no. 14350/05, 15245/05 and 16051/05), 17.11.2017

11 *Kolyadenko and Others v. Russia*, App. No 17423/05, 20534/05, 20678/05, 23263/05, 24283/05 and 35673/05, 28 February 2012.

12 *Saso Gorgiev v The Former Yugoslav Republic of Macedonia*, App. No 49382/06, 19.04.2012

13 *Hornsby v Greece*, App. No 18357/91, 19.03.1997

14 *Golder v. UK*, App. No 4451/70, 21.02.1975

15 *Okyay and Others v. Turkey*, App. No 36220/97, 12.07.2005

16 *Baka v. Hungary*, App. No 20261/12, 23.06.2016

17 *Karin Andersson and Others v. Sweden*, App. No 29878/09, 25.09.2014

18 https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf (27.04.2020)

суштина го опфаќа и правото на заштита од тешки загадувања на животната средина оти може да се влијае врз благосостојбата на луѓето и да ги попречува во уживање на своите домови, може негативно да влијае и врз нивното здравје и приватен и семеен живот.¹⁹

Во пресудата *Lopez Ostra v Spain* утврдено е дека потешко загадување на животната средина може да предизвика нарушување на благосостојбата на поединците, да ги спречи во мирното уживање на нивниот дом, а без да има тешки последици по нивното здравје.²⁰ Во истата оваа пресуда, Судот потврдил дека домашните органи не успеале да ги заштитат апликантката и нејзиното семејство. Во *Powel and Rayner v UK*, Судот потврдил дека властите на државите треба да направат праведен однос помеѓу спротивставените интереси на поединците и на заедницата, притоа властите имаат поле на слободна проценка при преземање на мерката за заштита. Слична одлука Судот има дадено и во предметот *Fadajeva v Russia*.²¹ Повреда на членот 8 од Конвенцијата била утврдена и само затоа што државата морала да и обезбеди на жалителката пристап до информација во врска со животната средина и околината и исто така можност да биде консултирана и да може таа да учествува во носењето на одлука за пренамена на улицата на која живеела. Кога станува збор за донесување на значајни одлуки поврзани со животната средина и економската политика на државата, потребно е да се земат во предвид сите истражувања и студии до кои властите дошле за да се овозможи правичен однос помеѓу страните.²² Во поглед на достапноста на информации за животната средина, информациите кои се однесуваат за истата, мораат да бидат во секое време јавни и транспарентни за да можат жителите кои се засегнати да ги имаат. Исто така, истите можат да даваат свои мислења и сугестии и на тој начин ќе се овозможи соработка во насока на заштита од непосакувани дејствија со кои може да им се загрози некое право од Конвенцијата, а е поврзано со здрава животна околина. Исто така, многу важност е дадено и на уживањето во чисто, здраво и безбедно опкружување.

ПРАВОТО НА ЗДРАВА ЖИВОТНА СРЕДИНА ДА СЕ ИЗДВОИ КАКО ПОСЕБНО ПРАВО

Членот 10 се однесува на слободата на изразување на секој човек. Таа е основен постулат на едно демократско општество. Во поглед на животната средина, овој член наоѓа примена во врска со собирањето информации за загадувањето на животната средина и всушност со него се овозможува заштита на животот и здравјето на луѓето. Пристапот до информации, како и собирање и дистрибуирање на истите се многу важен сегмент за почитување на човековите права.

Судот има јасно истакнато дека државите се должни да им овозможат на граѓаните учество во јавни дебати, расправи каде ќе можат да предложуваат идеи и да поставуваат прашања, секако кога станува збор за информации од јавен карактер. Прашањата поврзани со животната средина, а кои можат да предизвикаат повреда на некое право од Конвенцијата - се од јавен карактер. На граѓаните мора да им биде овозможен пристап до одлуки на државните органи донесени за животната средина, а кои претставуваат баланс помеѓу економските интереси на властите и животот, здравјето и имотот на жалителите. Во рамки на Европската Унија е донесена една конвенција, т.н Архуска Конвенција²³ чија главна цел е учество на јавноста во одлучувањето што ќе придонесе заштита на здравјето и благосостојбата на поединците. Оваа Конвенција е еден од напорите за заштита на правото на здрава животна средина и поголемиот дел од европските држави ја имаат ратификувани и истите веќе ја спроведуваат. Во една пресуда која беше погоре спомената *Guerra and Others v Italy*, Судот ги потврдил повторно обврските на државите, кои се однесуваат не само на пружање информации за опасноста од еколошка загаденост, туку и позитивната обврска да обработуваат, собираат, проследуваат информации од таков карактер.²⁴

19 Guerra and Others v. Italy, App. No 14967/89, 19.02.1998

20 Lopez Ostra v. Spain, App. No 16798/90, 09.12.1994

21 Fadajeva v. Russia, App. No 55723/00, 09.06.2005

22 Hatton and Others vs. UK, App. No. 36022/97, 08.07.2003

23 <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43mac.pdf> (27.04.2020)

24 Guerra and Others v. Italy, App. No 14967/89, 19.02.1998

Членот 1 од Протоколот 1 ја гарантира сопственоста. Согласно тој член, секое физичко или правно лице има право на мирно уживање на својот имот. Односно, никој не може да биде лишан од својот имот, освен при јавен интерес и под услови предвидени со закон и со општите принципи на меѓународното право. Ова означува дека правото кое произлегува од овој член не е апсолутно. Јавните власти имаат право да го контролираат уживањето на имотот, доколку е во јавен интерес. Меѓутоа ваквата контрола мора да биде легитимна и во согласност со закон. Најпрвин, битно е да се каже дека концептот на сопственост е составен од три права кои се заштитуваат и тоа: ствари *in rem*, ствари *in personam* и ствари од интелектуална сопственост.²⁵

Од одлуките кои Судот ги има донесено во неколку предмети, примарна обврска на властите на државите е да обезбедат услови за непречено уживање на правото од овој член, односно услови за безбедност и достоинство во своите домови.²⁶ Во еден меѓудржавен спор во случајот *Cyprus v Turkey*, утврдено е дека имало трајна повреда на овој член оти им било ускратено пристапот, контролата и уживањето на имотот на кипарските Грци и не постоела можност за компензација.²⁷ Во продолжение, Судот потврдил и дека кога станува збор за активности кои предизвикуваат загадување или природни опасности, државите мораат да започнат регулаторни иницијативи со помош на кои, тие ќе можат да го контролираат лиценцирањето и работењето на таквите активности, како и преку соодветни истражувања, студии и информатори ќе ги известуваат своите граѓани. Така било одлучено во случајот *Tătar v. Romania*.²⁸ Меѓу другото, државите се должни да направат правичен баланс меѓу интересите на заедницата и интересите на поединците, како и да успеат да утврдат дали жалителите би поднеле несразмерен товар.²⁹

Од досега кажаното може да се утврди дека правото на здрава животна средина сепак е инкорпорирано во ЕКЧП. Сметаме дека во иднина треба да постојат поголеми напори ова право да се издвои како посебно, односно само по себе да биде дел од ЕКЧП.

(Вероника Газепова е студентка на втор циклус студии, насока Европско право при Универзитетот „Гоце Делчев“ во Штип, м-р Наташа Донева е асистентка и докторанд на трет циклус на студии при Универзитетот „Гоце Делчев“ во Штип).

БИБЛИОГРАФИЈА:

Книги

1. Диксон, М., Мекоркуоел, Р., *Случаи и материјали од Меѓународно право*, Датапонс, Скопје, 2010г.
2. Лич, Ф., *Поднесување на предмет пред Европскиот суд за човекови права*, Табернакул, 2010г.
3. Шон Д. Марфи, *Принципи на меѓународно право*, Арс Ламина, Скопје, 2006г.
4. Насковска, Е., *Казнено – правни аспекти на примена на член 10 од ЕКЧП*, Просветно дело АД, Скопје, 2013г.
5. Браунли, И., *Принципи на јавно меѓународно право*, Просветно дело АД, 2009г.
6. *Екологија и право*, тематски зборник, Правен факултет во Ниш, 2011г.
7. Малколм Н, Шо., *Меѓународно право*, Просветно дело, Скопје, 2009г.
8. д-р Димитриева Јасмина, *Значајни пресуди на ЕСЧП со коментар*, ОБСЕ, Скопје, 2016г.

25 J.A. Pye (Oxford) Ltd and J.A. Pye (Oxford) Land Ltd V. The United Kingdom, no. 44302/02, (30/08/2007)

26 Dogan and Others v. Turkey, App. No 8803-8811/02, 8813/02 and 8815-8819/02, 29.06.2004

27 Cyprus v Turkey, App. No 25781/94, 10.05.2001, p.30

28 Tătar v. Romania, App. No 67021/01, p. 88.

29 Chassagnou and others v France, App. No 25088/94, 28331/95 и 28443/95, 29.04.1999, p.85, Brosset-Triboulet and Others v. France [GC], paragraph 80

Меѓународни документи:

1. Базелската конвенција за контрола на прекугранични движења на опасен отпад и нивното отстранување, достапна на:
<https://www.basel.int/Portals/4/Basel%20Convention/docs/text/BaselConventionText-e.pdf>;
Пристапено на 28.04.2020
2. Стокхолмска декларација, достапна на:
<http://webarchive.loc.gov/all/20150314024203/http%3A//www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid%3D97%26articleid%3D1503>, Пристапено на 28.04.2020
3. Декларацијата од Рио, достапно на:
<http://webarchive.loc.gov/all/20150314024203/http%3A//www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid%3D97%26articleid%3D1503>, Пристапено на 28.04.2020
4. Конвенцијата за поморско право, достапна на:
https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf, Пристапено на 28.04.2020
5. ЕСПО конвенцијата, достапна на:
https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/eia/documents/legaltexts/Espoo_Convention_authentic_ENG.pdf, Пристапено на 28.04.2020
6. Кјото Протокол достапен на: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>, Пристапено на 28.04.2020
7. Европската Конвенција за човековите права и слободи, достапна на:
https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf, Пристапено на 28.04.2020

Пресуди од ЕСЧП:

1. Tătar v. Romania, App. No 67021/01, p. 88.
2. Chassagnou and others v France, App. No 25088/94, 28331/95 и 28443/95, 29.04.1999, p.85, Brosset-Triboulet and Others v. France [GC], paragraph 80
3. Guerra and Others v. Italy, App. No 14967/89, 19.02.1998
4. Dogan and Others v. Turkey, App. No 8803-8811/02, 8813/02 and 8815-8819/02, 29.06.2004
5. Cyprus v Turkey, App. No 25781/94, 10.05.2001, p.30
6. Fadajeva v. Russia, App. No 55723/00, 09.06.2005
7. Hatton and Others vs. UK, App. No. 36022/97, 08.07.2003
8. Baka v. Hungary, App. No 20261/12, 23.06.2016
9. Karin Andersson and Others v. Sweden, App. No 29878/09, 25.09.2014
10. Guerra and Others v. Italy, App. No 14967/89, 19.02.1998
11. Lopez Ostra v. Spain, App. No 16798/90, 09.12.1994
12. M. Özel and Others v. Turkey (App. no. 14350/05, 15245/05 and 16051/05), 17.11.2017
13. Kolyadenko and Others v. Russia, App. No 17423/05, 20534/05, 20678/05, 23263/05, 24283/05 and 35673/05, 28 February 2012.
14. Saso Gorgiev v The Former Yugoslav Republic of Macedonia, App. No 49382/06, 19.04.2012
15. Hornsby v Greece, App. No 18357/91, 19.03.1997
16. Golder v. UK, App. No 4451/70, 21.02.1975
17. Okyay and Others v. Turkey, App. No 36220/97, 12.07.2005
18. Oneryildiz v. Turkey, App. No 48939/99, 30.11.2004
19. Budayeva and Others v. Russia, judgment of 22.03.2008, p.135